

Ways of making peace and mutual understanding in family in Qoran's view

Mojtaba Biglari^۱, Zahra Rahmati^۲

^۱faculty member at the university of Razi Kermanshah, Iran

m.b۱۳۳۹@gmail.com

master's degree in interpretation the faculty of Quranic sciences Kermanshah, Iran (corresponding author)

saleh.aghaei۴۸@yahoo.com

Abstract

Holy Qoran has a human life guidance considers all dilensions and it presents plans for making individual and society 's health.that is, Qoran not only for communication with human and God but also has schedule for interpersonal communication.for,in Qoran's call, access to perfection is only possible by correcting communication in all basis.Qoran considers anger and peace and in most of verses explains the importance ways and place of peace in family,also in aggressive 's responsibility in all basis.this paper is trying to make peace in family and analyses it by the use of verses and narratives.

Keywords:family,peace,mutual understanding,correction

راه‌های ایجاد تفاهم و آشتی در خانواده از نگاه قرآن و روایات^۱

مجتبی بیگلری^۱، زهرا رحمتی^۲

^۱ عضو هیأت علمی دانشگاه رازی کرمانشاه، ایران

m.b1339@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد، تفسیر قرآن، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول)

saleh.aghaei48@yahoo.com

چکیده

قرآن کریم به عنوان راهنمای زندگی بشر به همه ابعاد زندگی توجه دارد و برنامه‌هایی برای ایجاد سلامت شخصیت فردی و اجتماعی شخص و جامعه ارائه نموده است. یعنی قرآن هم برای روابط بین انسان و خدا برنامه‌ریزی دارد هم رابطه بین انسان‌ها با یکدیگر. چون از نظر قرآن دستیابی به کمال فقط با تصحیح روابط در همه زمینه‌ها امکان پذیر است. قرآن کریم به مسئله قهر و آشتی توجه داشته و در آیات بسیاری به اهمیت و جایگاه صلح و آشتی در خانواده، روش‌های اصلاح و آشتی، زمینه‌های آشتی و نیز مسئولیت‌های نزاع‌کنندگان و مسئولیت‌های دیگران در این زمینه پرداخته است. مقاله حاضر بر این است که راه‌های ایجاد تفاهم و آشتی در خانواده را با استفاده از آیات و روایات مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

کلید واژه: خانواده، تفاهم، آشتی، اصلاح

^۱ این مقاله در "چهارمین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی" نیز ارائه شده است. (قم: دانشگاه قم، بهار ۱۳۹۷)

مقدمه

خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل توسعه می‌یابد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ص ۱۱)، و یکی از اساسی‌ترین راه‌های استقرار و استمرار ارزش‌های اخلاقی و دینی در جامعه، تقویت و تحکیم خانواده است (همان، ص ۲۳۳). خانواده مهم‌ترین نهاد اجتماعی به شمار می‌رود و آشتی یک رفتار اجتماعی است و مانند دیگر امور اجتماعی نیازمند هنر و مهارت است، پس لازم است تا شخص بسترهای لازم را فراهم آورد و آنگاه در وادی اصلاحات گام بردارد. صلح و صمیمیت و آشتی و اصلاح ذات، در آموزه‌های قرآنی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، بنابراین، بازگشت به صلح و سلامت و روابط سالم میان افراد بشر، به خصوص اعضای خویشان و بستگان و خانواده امری پسندیده است و هر کس باید از دیگری سبقت بگیرد و در انتظار او ننشیند.

۱) اهمیت و ارزش آشتی در آیات و روایات

هر کس به نوبه خود تلاش می‌کند تا رحمت خداوند را جذب کند و جلب رحمت، راه‌های متفاوتی دارد یکی از این راه‌ها، آشتی کردن و آشتی دادن است. خداوند در سوره مبارکه حجرات آشتی دادن میان برادران دینی را عاملی برای جلب رحمت برمی‌شمارد و می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (الحجرات/۱۰): «همانا مؤمنان با یکدیگر برادرند، پس میان برادران خود، (در صورت اختلاف و نزاع) صلح و آشتی برقرار کنید و از خدا پروا کنید تا مورد رحمت قرار گیرید».

همچنین در آیه ۱۲۸ سوره مبارکه نساء از زن و شوهر می‌خواهد که قهر را کنار بگذارند و آشتی کنند تا از رحمت خدا برخوردار گردند. ﴿وَ إِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَغْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَ الصُّلْحُ خَيْرٌ وَ أَخْضَرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَ إِنْ تَحْسَبُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾ (نساء/۱۲۸): «و اگر زنی از شوهرش بیم ناسازگاری یا اعراض داشته باشد بر آن دو باکی نیست که به گونه‌ای با یکدیگر صلح کنند (گرچه با چشم‌پوشی بعضی از حقوقش باشد) و صلح بهتر است، ولی بخل و تنگ‌نظری، در نفس‌ها حاضر شده (و مانع صلح) است، و اگر نیکی کنید و تقوا ورزید، پس بدانید که همانا خداوند به آنچه می‌کنید آگاه است».

خداوند در آیه ۱۱۴ سوره مبارکه نساء آشتی دادن میان مردم را حتی با نجوا کردن جایز می‌شمارد: ﴿لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (نساء/۱۱۴) «در بسیاری از (جلسات) سخنان درگوشی آنان، خیری نیست، مگر (سخن) کسی که به صدقه یا کار نیک یا اصلاح و آشتی میان مردم فرمان دهد و هر کس برای کسب رضای خدا چنین کند پس به زودی او را پاداشی بزرگ خواهیم داد».

گاه لازم است هر آنچه که گفته می‌شود به دیگری انتقال نداد، بلکه به مصلحت سخنی نادرست بر زبان جاری ساخت تا کدورت‌ها از میان برود. امام صادق (ع) با توجه به نقش دروغ در اصلاح بین مردم، آن را وجه سومی از کلام می‌داند و در جرگه راست و دروغ قرار نمی‌دهد. آن حضرت می‌فرماید: «سخن سه گونه است: راست و دروغ و اصلاح میان مردم». به آن حضرت عرض شد: قربانت، اصلاح میان مردم چیست؟ فرمودند: «از کسی سخنی درباره دیگری می‌شنوی، اگر آن سخن به گوش او برسد ناراحت می‌شود، پس تو آن دیگری را می‌بینی و برخلاف آنچه که شنیده‌ای، به او می‌گویی: از فلانی شنیده‌ام که در

خوبی تو چنین و چنان گفت» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴۱، ح ۱۶)

پس در حقیقت دروغ مصلحت‌آمیز به از راست فتنه‌انگیز است، چنانکه از پیامبر(ص) روایت است که فرمود: «به راستی که خداوند دروغی را که باعث اصلاح باشد دوست می‌دارد و راستی را که موجب فساد گردد دشمن می‌دارد».(حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۵۷۸، ح ۱)

خداوند در آیه ۱۰۳ سوره مبارکه آل عمران یکی از نعمت‌های بزرگ خود در امت اسلام را اصلاح و آشتی دادن میان اقوام گوناگون دانسته و می‌فرماید: ﴿وَ اغْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَالَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا﴾ (آل عمران/۱۰۳): «و همگی به ریسمان خدا چنگ زدید و پراکنده نشدید و نعمت خدا را بر خود یاد کنید، آنگاه که دشمنان یکدیگر بودید، پس خداوند میان دل‌هایتان الفت انداخت و در سایه نعمت او برادران یکدیگر شدید».

امام صادق(ع) در بیان جایگاه و اهمیت آشتی دادن به یکی از خصوصیت‌ها و ویژگی‌های لقمان حکیم که آشتی دادن است، اشاره می‌کند: «به خدا قسم که به لقمان تنها حکمت و دانش عطا نشده بود و نیز دارایی و خانواده و قدرت جسمی و زیبایی چشم‌گیر نداشت، ولی او مردی با اراده بود تا آنجا که آن حضرت فرمودند: و او به دو نفر که با هم نزاع می‌کردند یا می‌جنگیدند نمی‌گذشت مگر اینکه میانشان صلح برقرار می‌کرد و از پیش آنها نمی‌رفت تا آنکه آن‌ها دست از نزاع و جنگ کشیده و متفرق می‌شدند.(نوری طبرسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۳، ص ۴۴۲، ح ۱)

همچنین امام علی(ع) خطاب به فرزندان بزرگوارش می‌فرماید: «من از جدّ شما پیامبر(ص) شنیدم که می‌فرمود: اصلاح دادن بین مردم از نماز و روزه یک سال برتر است».(نهج البلاغه، ترجمه دشتی، ۱۳۹۰، نامه ۴۷)

۲) زمینه‌های آشتی

۲-۱) ارفاق کردن

زندگی بدون دغدغه و نگرانی نیست، هر کس در هر سطحی که باشد کم و بیش برای یک مورد هم شده اختلافی با همسر خود پیدا می‌کند. این امر بدان خاطر است که ذوق‌ها و سلیقه‌ها و نوع تربیت‌ها مختلف است. اگر بنا شود این مشکلات با اخلاق و گذشت و محبت حل نشود، عرصه زندگی تیره و تار خواهد بود.

رسول خدا(ص) فرمودند: «خداوند از زن و مردی که به یکدیگر ارفاق نکنند خشمگین است».(مکارم الاخلاق). این نکته را فراموش نکنید که عفو و بخشش شکست نیست، بلکه بزرگی و عزت صاحبش را زیاد می‌کند، عفو داشته باشید تا خداوند شما را عزت دهد.(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱؛ قائمی، بی تا، ص ۲۱۵)

۲-۲) تأنی در امور

سخنی که در این ساعت قادر به بیان آن هستیم، فردایی دیگر، یا ساعتی دیگر هم می‌توانیم بگوییم. چه اصراری داری که تنها امروز آن را بیان کنی. چه بسیارند جدایی‌ها و از هم گسستگی‌ها و حتی طلاق‌ها و متارکه‌ها و گریز از جو و محیط خانه که اساس آن عدم تأنی است.

اگر در همین درگیری‌های لفظی دو فرد، یکی از آن دو کوتاه آید و آنچه که می‌خواهد بگوید نگوید، آن را به ساعت بعد موکول کند، هرگز جدایی و طلاق پدید نخواهد آمد. مشکل این است که مثلاً مردی عصبانی است و سخنان ناروایی به زن می‌گوید و زن هم می‌خواهد نشان دهد که دست کمی از او ندارد، بگو مگوها آغاز و دامنه‌دار می‌شوند و سرانجام وضعی پیش می‌آید که مایه تأسف است. (قائم‌امیری، ۱۳۸۰، ص ۲۰۸)

۲-۳) بیان خوش

از نشانه‌های انس و صفا بیان خوش است. توصیه قرآنی این است که ﴿وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (نساء/۱۹): «و با آنان به نیکویی رفتار کنید». پس مرد و زن موظفند که زیبایی زبان را به کار برند، با زبان وعظ به پیش روند، لحن سخن جاذب و شیرین باشد، سخنان خیرخواهانه و دلسوزانه باشد، تسلیم هوای نفس نشوند، اغراض و مقاصد شیطانی در سخن نفوذ نکند (قائم‌امیری، بی تا، ص ۲۰۲). پیامبر خدا(ص) در این باره می‌فرمایند: «نیک ایمان‌ترین مردمان، کسی است که خوش اخلاق‌ترین آن‌ها باشد و با خانواده‌اش مهربان‌تر باشد، و من، مهربان‌ترین شما با خانواده‌ام هستم». (صدوق، ج ۲، بی تا، ص ۳۸، ح ۱۰۹)

همچنین امام زین العابدین(ع) می‌فرمایند: «چهار خصلت است که در هر کس وجود داشته باشد، ایمانش کامل است، گناهانش از او پاک می‌شود، و پروردگارش را در حالی دیدار می‌کند که از او راضی است: کسی که به تعهدات خود در برابر مردم وفا کند، زبانش با مردم راست باشد، در حضور خدا و مردم از هر زشتی شرم کند، و با خانواده‌اش اخلاق خوش داشته باشد». (عکبری بغدادی (شیخ مفید)، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۹، ح ۹)

۲-۴) کم توقعی

قرآن کریم در سوره مبارکه بقره آیه ۲۸۶ می‌فرماید: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾: «خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانایی‌اش تکلیف نمی‌کند». پس زن و شوهر باید در مسأله درخواست‌ها و توقعاتشان از یکدیگر، این اخلاق کریمانه حضرت حق را سرمشق و الگوی خود قرار دهند.

۲-۵) پرهیز از بدگمانی

بنیان هرگونه معاشرت براساس اعتماد طرفین است، چگونه می‌توان در محیطی سرشار از بدبینی انتظار محبت و انس داشته باشیم؟ قرآن کریم می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ (حجرات/۱۲): «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری گمان‌ها دوری کنید، زیرا بعضی گمان‌ها گناه است».

در روایت‌های اسلامی نیز از سوء ظن نهی شده است. امام علی(ع) می‌فرماید: «آدم بد به هیچ کس خوش‌بین نیست، زیرا همه را مانند خودش می‌داند» (آمدی تمیمی، ۱۳۶۱، ح ۲۱۷۵)؛ در مقابل حسن ظن موجب محبت و کاهش مشکلات می‌شود. امام علی(ع) می‌فرماید: «کسی که به مردم گمان نیک برد، محبت آنان را بدست می‌آورد». (آمدی تمیمی، ۱۳۶۱، ح ۸۸۴۲)

۲-۶) پرهیز از سخنان بی حساب

گاهی سخنان و امر و نهی‌هایی که در جو خانواده مطرح است بی حساب و در نتیجه برای اعضای خانواده غیرقابل قبول است، توصیه این است که از آن درگذریم و بی حساب سخن نگوییم. امام علی(ع) در نهج البلاغه نامه ۳۱ بند ۷ به فرزندش این سفارش را دارد: «سخنی که به رسمیت شناخته نشده است را رها کن و خارج از قلمرو تکلیف و مسئولیت خود کسی را مورد خطاب قرار نده». (قائم‌امیری، ۱۳۸۰، ص ۲۱۱)

۲-۷) رضا (خشنود بودن به خواست خدا)

تلاش مرد برای تامین رفاه خانواده، یکی از وظایف اختصاصی اوست، اما بدیهی است که همه این تلاش‌ها به نتیجه نمی‌رسد و چه بسا زندگی خانوادگی، دچار مشکلات مادی و غیرمادی می‌گردد. این جاست که انسان باید نه تنها خود را تسلیم تقدیر الهی نماید، بلکه باید راضی بودن به قضای الهی را تمرین کند تا زندگی به کام او گوارا گردد.

امام علی(ع) می‌فرماید: «گواراترین زندگی، از آن کسی است که به آنچه خداوند قسمت او کرده، خرسند است. بنابراین، یکی دیگر از وظایف مشترک اعطای خانواده که در بن‌بست‌ها و فراز و نشیب‌ها، زندگی را گوارا می‌سازد و موجبات دوام آن را فراهم می‌کند، رضامندی به قضای الهی است. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ص ۲۵۵)

۲-۸) تقوا و پرهیزگاری

تقوا و پرهیزگاری از دیگر ویژگی‌هایی است که زمینه‌ساز آشتی میان افراد می‌شود زیرا ترس از خدا سبب می‌شود تا انسان به جای درگیری، به سوی آشتی و صلح گرایش یابد. دین مقدس اسلام برای حقوق اجتماعی اهمیت فوق‌العاده‌ای قایل شده است. به گونه‌ای که برای صلح و سازش دادن بین مسلمانان ثواب جهاد در راه خدا را وعده فرموده است. در روایتی از حضرت رسول اکرم(ص) می‌خوانیم که فرمودند: «مزد آنکس که میان مردمان را اصلاح نماید، همچون کسی است که در راه خدا جهاد کند، برای همین قرآن مجید ضامن اجرای این صفت برجسته و کردار پسندیده را در آیه ۱۰ سوره مبارکه حجرات و آیه ۱ سوره انفال، تقوا و پرهیزکاری معرفی می‌کند». (غفارنیا، ۱۳۸۹، ص ۹۹)

۳) روش‌های آشتی

۳-۱) پند و اندرز

خداوند متعال در آیه ۳۴ سوره مبارکه نساء می‌فرماید: ﴿فَعِظُوهُنَّ﴾ (النساء/۳۴): «و (اما) زنانی که از سرپیچی آنان بیم دارید، پس (نخست) آنان را موعظه کنید»؛ که این عبارت در آیه مذکور به معنای پند و اندرز آمده. قبل از هر چیزی باید با اندرزهای دوستانه و بیان نتایج سوء این گونه کارها آنان را به راه آورد و متوجه مسئولیت خود کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۷۲).

امام علی(ع) درباره این موضوع می‌فرماید: «هیچ واعظی موثرتر از نصیحت نیست» (آمدی تمیمی، ۱۳۶۱، ج ۱۰، ص ۶۲۲). زبان موعظه باید زبان شیرین و لحن آن باید لحنی دلنشین باشد. موعظه کننده حتما باید ثابت کند که دلسوز و امین و خیرخواه است و تسلیم هوای نفس و اغراض و مقاصد شیطانی نیست. (بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۱۱۳)

۳-۲) بی‌میلی

در ادامه آیه ۳۴ سوره مبارکه نساء آمده است: ﴿وَ أَهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ﴾: «و (اگر مؤثر نشد) در خوابگاه از آنان دوری کنید»، بدان معنا که در صورتی که اندرزهای شما سودی ندارد، در بستر از آنها دوری کنید و با این عکس‌العمل و بی‌اعتنایی و به اصطلاح قهر کردن عدم رضایت خود را از رفتار آنها آشکار سازید، شاید همین واکنش خفیف در روح آنها مؤثر گردد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۷۲)

مقصود از رها کردن زن در بستر خواب که دومین تاکتیک است و در صورت عدم تاثیر موعظه و اندرز، به کار گرفته می‌شود چیست؟ یک احتمال ترک هم‌خوابگی است و احتمال دوم، این است که بدون ترک هم‌خوابگی، مرد در بستر نسبت به زن بی‌اعتنایی کند و او را مورد بی‌مهری قرار دهد، البته احتمال دوم با توجه به کلمه «مضاجع» قوی‌تر است. طبیعی است که این تاکتیک‌ها همه مقدمه آشتی و جذب و انجذاب است و نباید به صورتی عمل شود که به جای جذب و انجذاب، دافعه و گریز حاکم شود. (بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۱۱۳)

۳-۳) تنبیه

در ادامه آیه ۳۴ سوره مبارکه نساء آخرین تاکتیک به مضمون تنبیه آمده است: ﴿وَاضْرِبُوهُنَّ﴾ «و (اگر پند و قهر اثر نکرد)، آنان را بزنید (و تنبیه بدنی کنید)»

وقتی مرد در برابر جهالت زن، حق جهالت کردن ندارد و موظف است که مظهر احسان باشد، پر واضح است که دست او برای زدن بسته شده و حق اعمال زور و قدرت مردانه خود را در این مورد ندارد. از امام باقر(ع) روایت شده است که: «انه الضرب بالسواک»: «مقصود، زدن با مسواک است». معلوم است که وقتی مرد برای زدن همسر، از حربه‌ای چون مسواک بتواند استفاده کند، تا چه اندازه حق اعمال قدرت پیدا میکند؟ (بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۱۱۶)

۳-۴) تغافل یا خود را به فراموشی زدن

از صفات پسندیده و والا و با ارزش که آراسته به آن میان مردم بسیار است تغافل می‌باشد دیدن خطا و تقصیر، مشاهده عیب و نقص و خود را به فراموشی زدن به شکلی که طرف مقابل یقین کند، انسان از مسأله به هیچ عنوان مطلع و آگاه نشده از عالی‌ترین حالات روحی و پر قیمت‌ترین صفات انسانی است. این نهایت مکرمت و بزرگواری و شخصیت است که مرد از زن خود خطایی ببیند، و از شوهر خود اشتباهی ملاحظه کند و خود را در کمال جوانمردی و آقایی و کرامت، عمداً به فراموشی بزند و این به فراموشی زدن را در تمام پیش‌آمدهای آینده حفظ کند. (انصاریان، ۱۳۷۶، ص ۲۴۷)

برای حل مشکل خود و دیگران لازم است تا تغافل داشته باشیم حضرت امیر المومنین علی علیه السلام می‌فرماید: هر که از بسیاری امور، تغافل و چشم‌پوشی نکند، زندگی‌اش تیره می‌شود. (آمدی تمیمی، ۱۳۶۱، ص ۹۱۴۹)

۳-۵) صبر و بردباری

بردباری و تحمل در موارد بسیاری می‌تواند طرف مقابل را شرمند کند، ضمن این‌که الگویی برای شما و فرزندان نیز خواهد بود. گاهی زندگی آنچنان بر طرفین تلخ می‌شود که سر از اعمال خشونت‌آمیز در می‌آورند. در این مواقع انسان باید برای نشان دادن و اثبات انسانیت و جلب رضای خدا صبر و بردباری پیشه کند که خود نوعی جهاد است.

اینجاست که روایات اسلامی با تأکید بر قداست خانواده، با وعده به پادشاه‌های بزرگ اخروی، زوجین را به صبر و مدارا دعوت می‌نماید. پیامبر خدا(ص) خطاب به زن می‌فرماید: «زن باید با شوهرش در زیان و سود، و سختی و آسایش بسازد، چنانکه همسر ایوب بلاکش، صبر کرد. هجده سال، او را صبورانه خدمت کرد. مانند بارکش‌ها او را بر پشت خود حمل می‌کرد. با آسیابان‌ها آسیاب می‌کرد. با گازران، گازی می‌کرد. تکه نانی برایش می‌آورد و ایوب می‌خورد و خداوند را شکر می‌کرد، همسرش او را در پارچه‌ای می‌نهاد و بر پشت خود حمل می‌نمود و این همه را از سر دلسوزی و نیکی کردن برای خدا و تقرب جستن به خدا انجام می‌داد». (نوری طبرسی، ۱۴۰۷، ج ۱۴، ص ۲۴۲، ج ۱۶۶۰۴)

و نیز آن حضرت خطاب به مرد می‌فرماید: «هر مردی به خاطر خدا در برابر بداخلاقی زنش صبر کند، خداوند متعال برای هر روز و شبی که در برابرش شکیبایی می‌ورزد همانند ثوابی را به او می‌دهد که به ایوب(ع) در قبال گرفتاریش داد». (صدوق، ۱۴۰۲ق، ص ۳۳۷، ج ۱)

پیامبر خدا(ص) در جایی دیگر می‌فرماید: «همانا در بهشت، درجه‌ای است که جز پیشوای دادگر، و خویشاوند اهل صله رحم، و عیال‌وار صبور، کسی به آن دست نمی‌یابد». (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۹۳، ج ۳۹)

۶-۳) استفاده از تلویح

این نکته درخور عنایت است که بنا نیست همه اصلاحات در محیط خانواده از راه به رخ کشیدن، تنبیه و تعزیز، درگیری و نزاع، آبروریزی و اخراج و طرد صورت گیرد در مواردی باید از راه تلویح و کنایه و اشاره مسأله‌ای را حل کرد. (فائمی امیری، ۱۳۸۰، ص ۲۱۹)

۷-۳) دلجویی

زوجین در موارد بیماری، گرفتاری و ناراحتی نسبت به هم باید دلجویی داشته باشند، از هم احوال بپرسند، درد یکدیگر را جویا شوند، اگر صدمه‌ای، لطمه‌ای در عالم حیات بر یکی از آنها وارد آمد بکوشند با مهربانی و اخلاق او را تسلیت دهند. اگر مرد یا زن در عالم اندیشه و تخیل و انزوا است از او علّت را جویا شوند و برای رفع و جبران آن کوشش نمایند، به همین دلیل ما معتقدیم مخصوصاً زن برای شوهر باید نقش یک پرستار یا یک روانپزشک را ایفا کند، به اصلاح ذات و شخصیت او پردازد، دل و اعصابش را آرام کند. (فائمی، بی تا، ص ۲۰۳)

۸-۳) برخورد نیک

قرآن کریم در سوره مبارکه فصلت آیه ۳۴ درباره ویژگی مدارا و خلق و خوی خوش می‌فرماید: ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾: «(بدی دیگران را) با شیوه بهتر (که نیکی است) دفع کن»؛ و در ادامه آیه می‌فرماید: ﴿فَإِذَا الْذِي بَيْنَكَ وَ بَيْنَهُ عداوةٌ كَانَتْهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾ (فصلت/۳۴): «که این هنگام آن کس که میان تو و او دشمنی است همچون دوست گرم می‌شود(و عداوتش نسبت به تو تمام می‌شود)». این قسمت از آیه مورد بحث اثر دفع به احسن و نتیجه آن را بیان می‌کند و مراد این است که وقتی تو همه بدی‌ها و باطل‌ها را به بهترین وجه دفع کردی ناگهان خواهی دید همان دشمن آنچنان دوست می‌شود که گویی علاوه بر دوستی شفقت هم دارد.

طبق این آیه از قرآن کریم بهتر است انسان بدی را با خصلتی که در مقابل آن است دفع نماید، مثلاً باطل آنان را با حقی که نزد اوست دفع کند نه به باطلی دیگر؛ و جهل آنان را با حلم، و بدی‌هایشان را با عقل و همچنین هر بدی دیگرشان را با خوبی مناسب آن دفع کند. در کتاب مجمع البیان ذیل تفسیر این آیه آمده است که: در واقع، خداوند رسول گرامی اسلام(ص) را مورد خطاب قرار می‌دهد و به وی می‌گوید: «با حق خودت، باطل دیگران، و با حلم خودت جهل آنها و با بخشش خودت، بی-احترامی و بدی آنها را از خودت دور کن». (طبرسی، ۱۳۷۹ق، ج ۹، ص ۱۲)

۳-۹) تحریک عواطف

خداوند متعال در آیه ۹ سوره مبارکه حجرات می‌فرماید: ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاءَ ت فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ (حجرات/۹): «و اگر دو گروه از مؤمنان به نزاع و جنگ پرداختند، پس میان آنان صلح و آشتی برقرار کنید. سپس اگر یکی از دو گروه بر دیگری تجاوز کرد، با متجاوز بجنگید تا به فرمان خداوند بازگردد. پس اگر متجاوز بازگشت (و دست از تجاوز برداشت)، میان آن دو گروه به عدالت صلح برقرار کنید و عدالت ورزید که خداوند عدالت پیشگان را دوست دارد».

با استفاده از مضمون این آیه متوجه می‌شویم که ارتباط میان مومنان منحصر است در ارتباط اخوت. بنابراین، واجب است که میان این برادران صلح برقرار باشد. در نتیجه اگر دو گروه از مومنان در مقابل هم ایستادند بر سایرین واجب است که میان برادران خود صلح برقرار کنند و رعایت آداب برادری را در مورد هر دو طایفه بنمایند. آنگاه در مقام خیرخواهی و موعظه به هر سه طایفه یعنی دو گروه مقاتله کننده و طایفه اصلاح گر می‌فرماید: «از خدا بترسید، باشد که مشمول رحمت حق واقع شوید». اخوت و برادری یک معنای تشریحی و اعتباری در میان مسلمانان است که آثاری نیز دارد.

۳-۱۰) نجوا

نجوا فقط سخنان درگوشی نیست بلکه هر گونه جلسات سری و مخفیانه را نیز شامل می‌شود، بعد از نکوهش سخنان درگوشی، برای اینکه گمان نشود هر گونه نجوا و جلسات سری مذموم است قرآن کریم چند مورد را به عنوان بیان یک قانون کلی به صورت استثناء بیان می‌کند: ﴿لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ﴾ (نساء/۱۱۴): «در بسیاری از (جلسات و) سخنان درگوشی آنان، خیری نیست، مگر (سخن) کسی که به صدقه یا کار نیک یا اصلاح و آشتی میان مردم فرمان دهد». اساسا اگر نجوا در حضور جمعیت انجام پذیرد، سوء ظن افراد را برمی‌انگیزد و گاهی حتی میان دوستان ایجاد بدبینی می‌کند و اما گاهی حفظ آبروی انسانی ایجاب می‌کند که از نجوا استفاده شود. از جمله کمک‌های مالی (صدقه) یا امر به معروف کردن یا اصلاح بین مردم است. آشکارا گفتن این موارد ممکن است جلوی اصلاح را بگیرد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۱۶۷-۱۶۵)

۳-۱۱) گذشت و چشم پوشی

به غیر از معصوم، همه کس خطا و لغزش دارد. دو نفر که با هم زندگی می‌کنند و از جهتی تشریک مساعی و همکاری دارند باید لغزش‌های یکدیگر را ببخشند تا زندگی آنها ادامه پیدا کند. اگر بخواهند در این باره سخت‌گیری کنند ادامه همکاری غیرممکن می‌شود. دو نفر شریک، دو نفر همسایه، دو نفر رفیق، دو نفر همکار، دو نفر زن و شوهر باید در زندگی اجتماعی دارای گذشت باشند، هیچ زندگی اجتماعی به مقدار زندگی خانوادگی احتیاج به گذشت ندارد. اگر اعضای یک خانواده بخواهند سخت‌گیری به عمل آورند و خطاهای یکدیگر را تعقیب کنند یا زندگی آنها از هم می‌پاشد یا بدترین زندگی را خواهند داشت. (امینی، بی تا، ص ۶۸)

موسس حوزه علمیه قم که حق بزرگی به ایران و انقلاب دارد، می‌گوید: «من به جایی نرسیدم، اما اگر توانسته باشم به اسلام خدمت کنم در اثر دو عمل است: ۱- در نجف زنی کور و پیر داشتم، این زن کور و پیر را حتی مستراح می‌بردم، حتی کولش می‌کردم، غذا دهانش می‌گذاشتم، غذا برایش می‌پختم، او هم بعضی اوقات می‌گفت: آقا خدا خیرت دهد. ۲- یکی هم توسل».

خدمت کردن به زن و صفح و گذشت از بدی او ثواب دارد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَالْيَعْفُو وَالْيَصْفَحُو أَلَا تَحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ (نور/۲۲) «و باید عفو کنند و گذشت نمایند، آیاد دوست ندارید که خدا شما را ببخشد.» (باقری، ناصری نژاد، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۱۴)

۴) وظایف نزاع‌کنندگان

۴-۱) قصد اصلاح

در مرحله اول، نزاع‌کنندگان خود باید قصد اصلاح داشته باشند تا خداوند نفرت را به دوستی تبدیل سازد: ﴿إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا﴾ (نساء/۳۵): «اگر این دو، بنای اصلاح داشته باشند، خداوند میان آن دو را به توافق می‌رساند.» اگر نزاع-کنندگان چنین نیتی نداشته باشند، کوشش دیگران نیز فایده‌ای نخواهد داشت، گرچه تمام همت و سعی خویش را به کار بندند.

۴-۲) تحمل اشتباهات همدیگر

شما می‌دانید که زندگی مشترک بدون تحمل یکدیگر امری قریب به محال است. زیرا خلق و خویتان با هم متفاوت است. شاید دیدگاه‌هایتان هم فرق داشته باشد. پس تفاوت در ذوق و سلیقه و رفتار خواهید داشت. برای ادامه زندگی ناگزیرید هر کدام بخشی از تعلقات خاطر خود را نادیده بگیرید. کج خلقی، بی‌نظمی، نابسامانی‌ها را تا حدودی متحمل گردید. (قائم‌بی، بی تا، ص ۲۸۸)

۴-۳) پذیرش شخصیت یکدیگر

برای اینکه زندگی بر شما سخت نباشد باید توقعات خود را از همسر کم کنید. یکدیگر را بپذیرید، دست از بلند پروازی و خواهش دل بردارید به محدودیت‌های قانونی و اخلاقی تن دهید، دست در دست هم گزاردید و برای رضای خدا با هم آشتی کنید.

۴-۴) شتاب در آشتی

وظایف نزاع‌کنندگان این است که اگر به هر دلیلی کسی از اینجا رنجیده خاطر شده و قهر کرده، در آشتی کردن شتاب کند تا بهره‌ای بیشتر ببرد. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «هر دو مسلمانی که با هم قهر کنند و سه روز به قهر خود ادامه دهند و آشتی نکنند هر دو از اسلام بیرون روند و میان آنان هیچ پیوند دینی نباشد و هر کدام از آنها بیشتر از دیگری با برادرش حرف بزند، در روز حسابرسی زودتر به بهشت می‌رود.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۴۵، ح ۵)

۴-۵) ملایمت و مدارا

پیامبر (ص) می‌فرمایند: «هرگاه خداوند، خانواده‌ای را دوست بدارد، ملایمت و مدارا را وارد آن خانواده می‌کند» (هندی، ۱۳۹۷ق، ج ۳، ص ۵۲، ح ۵۴۴۹). پس می‌توان نتیجه گرفت که یکی از وظایف مشترک اخلاقی و عامل تحکیم خانواده، ملایمت و مدارا است. امام علی (ع) نیز می‌فرمایند: «سلامت زندگی، در مدارا کردن است» (آمدی تمیمی، ۱۳۶۱، ح ۵۶۰۷) همچنین در جای دیگر می‌فرمایند: «زن، گل است، نه پیشکار، پس در همه حال، با او مدارا کن، و با وی، به خوبی هم‌نشینی نمای، تا زندگی‌ات با صفا شود.» (صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۵۵۶، ح ۴۹۱۱)

۵) وظیفه دیگران در برابر اختلافات

۵-۱) خیر خواهی و رازداری

میانجی‌گران باید اراده اصلاح داشته باشند، زیرا اگر نیت آنها خیر باشد و دلسوزانه وارد میدان شوند، خداوند نیز میانجی‌گری آنها را مبارک و بین متخاصمان، الفت برقرار می‌کند.

۵-۲) انگیزه الهی

مصلح اگر برای طلب خشنودی خدا این کار را انجام دهد، از پاداش عظیم الهی بهره‌مند خواهد شد. از آیه ۱۱۴ سوره مبارکه نساء می‌توان دریافت که نیت مصلح در اصلاح میان مردم باید کسب رضای الهی باشد، نه اقراض مادی و دنیایی. در نتیجه، متخاصمان نیز هنگامی که صدق نیت او را ببینند، سخن او را می‌پذیرند و اصلاح برقرار خواهد شد ﴿لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (نساء/۱۱۴): «در بسیاری از (جلسات و) سخنان درگوشی آنان، خیری نیست، مگر (سخن) کسی که به صدقه یا کار نیک یا اصلاح و آشتی میان مردم فرمان دهد و هر کس برای کسب رضای خدا چنین کند پس به زودی او را پاداشی بزرگ خواهیم داد».

۵-۳) هزینه مالی

گاه لازم است تا برای آشتی دادن هزینه‌ای هم پرداخت شود، به ویژه اگر اختلافات مالی باشد. امام صادق(ع) به مفضل فرمودند: «هرگاه میان دو نفر از شیعیان ما نزاعی دیدی، از مال من غرامت بده (یعنی با پرداخت وجه مورد اختلاف میان آنها را اصلاح کن)». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۰۹، ح ۳)

۵-۴) تعیین داور مقبول طرفین

یکی از وظایف دیگران این است که در حکمیت، داورهایی که هر دو طرف به او ایمان داشته و سخن او را بپذیرند تعیین کنند. خداوند در سوره مبارکه نساء به این مضمون اشاره دارد ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَ حَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا﴾ (نساء/۳۵): «و اگر از (ناسازگاری و) جدایی میان آن دو (زن و شوهر) بیم داشتید، پس داوری از خانواده شوهر، و داوری از خانواده زن برگزینید (تا به اختلاف آن دو رسیدگی کنند)».

۶) آثار و برکات آشتی دادن

۶-۱) بهترین صدقه

از نظر اسلام اصلاح میان مؤمنان به عنوان یک صدقه شناخته شده است و امام صادق(ع) در بیان مصادیق صدقه، اصلاح میان مردمان را به عنوان صدقه معرفی می‌کند و می‌فرماید: «صدقه‌ای که خداوند آن را دوست دارد عبارت است از اصلاح میان مردم، هرگاه رابطه‌شان تیره شود و نزدیک کردن آنها به یکدیگر، هرگاه از هم دور شوند». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۰۹، ح ۱)

۲-۶) دستیابی به مقام مقربان

امام کاظم(ع) نیز مصلحان را در قیامت از مقربان بر می‌شمارد و می‌فرماید: «طوبی للمصلحین بین الناس، اولئک هم المقربون یوم القیامه»: «خوشا به سعادت اصلاح کنندگان بین مردم که آنان همان مقربان روز قیامت‌اند»(حرّانی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۹۳). می‌دانیم که در میان کسانی که در قیامت به بهشت می‌روند، مقام مقربان برتر از مقام اصحاب یمین است و ایشان در مقامات بسی برتر و در جنت رضوان قرار می‌گیرند.(واقعه/۷-۱۱)

۳-۶) بهره مندی از رحمت خدا

یکی از عوامل و اسباب برخورداری انسان از رحمت الهی، اصلاحات میان مردم و آشتی دادن است. قرآن کریم در سوره حجرات می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ (حجرات/۱۰) «همانا مؤمنان با یکدیگر برادرند، پس میان برادران خود(در صورت اختلاف و نزاع) صلح و آشتی برقرار کنید و از خدا پروا کنید تا مورد رحمت قرار گیرید».

۴-۶) رهایی از شیطان

برای رهایی از شیطان و حرکت در مسیر او، می‌بایست به جای اختلاف افکندن بین دیگران در مسیر آشتی و اصلاح قدم برداریم. از نظر قرآن قهر و آشتی نکردن به معنای همراهی با شیطان و گام برداشتن در مدار اوست و کسی که مانع آشتی میان مومنان می‌شود پیرو گام‌های شیطان است. قرآن کریم در آیه ۲۰۸ سوره مبارکه بقره می‌فرماید ﴿بِأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ (بقره/۲۰۸): «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همگی در صلح و آشتی درآئید(و تسلیم مطلق خداوند شوید) و گام‌های شیطان را پیروی نکنید که او دشمن آشکار».

۵-۶) بهتر از هر نماز و روزه مستحبی

حضرت رسول اکرم(ص) می‌فرماید: «اصلاح بین مردم از هر نماز و روزه مستحبی بهتر و گرانقدرتر است».(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۴۳)

نتیجه گیری

براساس آنچه در بخش‌های قبلی گذشت باید گفت:

۱- در اسلام هیچ بنیانی با ارزش تر از خانواده وجود ندارد و دین مبین اسلام با استفاده از آیات و روایات فراوانی که در مقاله حاضر به اندکی از آن دریای عمیق اشاره شد، راه‌های جامع و متنوعی را برای شاد ماندن محیط خانواده ارائه کرده است. که در صورت عدم موفقیت در هر کدام از این راه‌کارها، به سراغ راهکار دیگری برویم و نشاط را به محیط خانواده و اجتماع برگردانیم.

۲- در اسلام خطاب به شخص خاص یا بنیان خاصی نشده است، بلکه همه با هم موظفند برای برقراری صلح و آشتی تلاش نمایند، یعنی زن وظایفی دارد و مرد هم وظایف دیگری. پس دین مبین اسلام، دین همکاری، تعاون، همدردی و دلسوزی است که جز در سایه صلح و صفا برقرار نمی‌شود.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه من كلام الامام امير المومنين (ع). جمع و تدوين سيد محمد بن الحسين الموسوي (الشريف الرضي)، (۱۳۹۰)؛ ترجمه محمد دشتی. قم: محدث.

۱. آمدی تمیمی، عبدالواحد (۱۳۶۱). *غررالحکم و درالکلم*. ترجمه و شرح آقاجمال خوانساری؛ تحقیق میرجلال الدین محدث آرموی. تهران: دانشگاه تهران.
۲. امینی، ابراهیم (بی تا). *آیین همسرداری یا اخلاق در خانواده*. تهران: انتشارات اسلامی.
۳. انصاریان، حسین (۱۳۷۶). *نظام خانواده در اسلام*. قم: ام ابیها، ویرایش دوم.
۴. باقری، ناصری نژاد (۱۳۸۵). *برای تمام خانواده‌ها: شامل ۷۸ موضوع اعتقادی، اخلاقی و تربیتی در قالب آیات، روایات و حکایات*. قم: انتشارات نصاب.
۵. بهشتی، احمد (۱۳۷۷). *خانواده در قرآن*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات.
۶. حرّانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). *تحف العقول عن آل الرسول*. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: موسسه النشر الاسلامی.
۷. حرعاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹ق). *وسایل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه*. تحقیق موسسه آل البیت (ع). قم: موسسه آل البیت (ع).
۸. صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۰۲ق). *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: مکتبه الصدوق.
۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۰۴ق). *کتاب من لا یحضره الفقیه*. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: موسسه النشر الاسلامی.
۱۰. صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۱۴ق). *الخصال*. قم: موسسه النشر الاسلامی.
۱۱. صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی (بی تا). *عیون الاخبار رضا (ع)*. تحقیق سید مهدی حسینی لاجوردی. تهران: جهان.
۱۲. طبرسی، ابو علی فضل بن الحسن (۱۳۷۹ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. [بی جا]: شرکت المعارف الاسلامیه.
۱۳. عکبری بغدادی (شیخ مفید)، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۰۴ق). *الامالی*. تحقیق حسین استاد ولی، علی اکبر غفاری. قم: موسسه نشر اسلامی.
۱۴. غفاریان، محمد (۱۳۸۹). *تقوا رمز پیروزی از نظر آیات و روایات*. قم: جامعه القرآن کریم.
۱۵. قائمی امیری، علی (۱۳۸۰). *خانواده از دیدگاه امیر المومنین (ع)*. تهران: سازمان انجمن اولیاء و مربیان.
۱۶. قائمی، علی (بی تا). *نظام حیات خانواده در اسلام*. تهران: چاپخانه سلمان فارسی، چاپ ششم.

۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق). **الكافی**. تحقیق علی اکبر غفاری، محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۸. مجلسی، محمدباقر بن محمد (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. بیروت: موسسه الوفاء.
۱۹. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹). **تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث**. با همکاری عباس پسندیده؛ ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷). **تفسیر نمونه: تفسیر و بررسی تازه‌ای درباره قرآن مجید با در نظر گرفتن نیازها، خواست‌ها، پرسش‌ها، مکتب‌ها و مسائل روز**. با همکاری جمعی از نویسندگان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۲). **اخلاق در قرآن**. قم: موسسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۲۲. نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۷ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**. قم: موسسه آل‌البیت (ع).
۲۳. هندی، علی‌المتقی بن حسام‌الدین (۱۳۹۷ق). **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**. تصحیح صفوه السقاه. بیروت: مکتبه التراث الاسلامی.